สิทธิพื้นฐานของผู้ประสบภัยพิบัติธรรมชาติ

เอกสารความรู้ สดร.

ลำดับที่ ๑๓ / ปีงบประมาณ ๒๕๕๔

สถาบันดำรงราชานุภาพ

สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย

คำนำ

สถาบันดำรงราชานุภาพ จัดทำ “เอกสารความรู้ สดร.” ลำดับที่ ๑๓/ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๕๔ เรื่อง “สิทธิพื้นฐานของผู้ประสบภัยพิบัติธรรมชาติ” โดย ภัทระ ลิมป์ศิริ นักพัฒนาระบบราชการ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ เพื่อแจกจ่าย เผยแพร่ ให้ข้าราชการในสังกัดกระทรวงมหาดไทย เพื่อเป็นข้อมูลเกี่ยวกับสิทธิขั้นพื้นฐานที่ผู้ประสบภัยพิบัติธรรมชาติในการเรียกร้องจากรัฐที่สำคัญ เช่น สิทธิที่จะมีชีวิตอยู่ สิทธิด้านอาหาร สิทธิด้านน้ำ สิทธิการกลับสู่ถิ่นฐานเดิม สิทธิการมีที่อยู่อาศัย สิทธิเครื่องนุ่งห่ม สิทธิด้านสุขภาพ โดยการให้ความช่วยเหลือไม่ได้ยุติเพียงการช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบเท่านั้น แต่ควรที่จะรวมถึงมาตรการเตรียมความพร้อมเพื่อที่จะให้ความช่วยเหลือในอนาคตเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพด้วย และยังเป็นการพัฒนาแนวคิดด้านการบริหาร การพัฒนาองค์กรแห่งการเรียนรู้ (Learning Organization) รวมถึงการสนับสนุนการบริหารเชิงยุทธศาสตร์ และการบริหารการเปลี่ยนแปลงของกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้การบริหารราชการเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

เอกสารความรู้ สดร. ฉบับนี้ สถาบันดำรงราชานุภาพ เผยแพร่ผ่านเว็บไซต์ www.stabudamrong.go.th ด้วยแล้ว

สถาบันดำรงราชานุภาพ
สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย
สิงหาคม ๒๕๕๔

สิทธิพื้นฐานของผู้ประสบภัยพิบัติธรรมชาติ

ภัทระ ลิมปิศิระ[๑]

๑. **บทนำ** การดำเนินกิจกรรมให้ความช่วยเหลือเยียวยาผู้ประสบภัยพิบัติธรรมชาติต้องคำนึงตามหลักสิทธิมนุษยชน พร้อมทั้งรับฟังความต้องการและการมีส่วนร่วมของประชาชน เพื่อให้สอดคล้องตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๕๐ ที่กำหนดถึงสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ในการได้รับความคุ้มครองจากรัฐ ประชาชนที่ประสบภัยจึงต้องได้รับความคุ้มครองจากรัฐ โดยอาศัยพันธกรณีตามกฎหมายระหว่างประเทศเป็นมาตรฐานขั้นต่ำในการรับรองสิทธิดังกล่าว

๒. **สิทธิมนุษยชนกับภัยพิบัติธรรมชาติ** ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติพึงจะต้องได้รับการเคารพ (Respect) ปกป้อง (Protect) และเติมเต็ม (Fulfill) สิทธิมนุษยชนจากรัฐไม่ว่าจะเป็นรัฐเจ้าของดินแดนหรือรัฐเจ้าของสัญชาติก็ตาม รวมทั้งสังคมระหว่างประเทศ หากแต่กลุ่มบุคคลเหล่านี้ ยังต้องเผชิญความท้าทายที่หลากหลาย รวมไปถึงความไม่เท่าเทียม

[๑] นักพัฒนาระบบราชการ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ

ในการรับความช่วยเหลือ การเลือกปฏิบัติในการให้ความช่วยเหลือ การสูญหายของเอกสาร ความไม่ปลอดภัยหรือไม่สมัครใจในการกลับสู่ถิ่นฐานเดิมหรือตั้งถิ่นฐานใหม่ ปัญหาต่างๆ ที่เกี่ยวกับสังหาริมทรัพย์และอสังหาริมทรัพย์ สิทธิมนุษยชนจึงเป็นฐานทางกฎหมายให้กับการทำงานทางด้านมนุษยธรรมที่เผชิญกับสถานการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติ เพราะยังไม่มีตราสารกฎหมายระหว่างประเทศใดที่จะทำหน้าที่ควบคุมกิจกรรมนี้โดยเฉพาะเจาะจง

รัฐย่อมไม่สามารถพรากสิทธิพื้นฐานของปัจเจกชนในยามเกิดภัยพิบัติธรรมชาติได้ เพราะสิทธิดังกล่าวล้วนแต่เป็นสิทธิพื้นฐานตามกฎหมายสิทธิมนุษยชนที่รัฐจะต้องปฏิบัติตามพันธกรณี และไม่สามารถลดลงได้ด้วยเพียงเพราะเกิดเป็นภัยฉุกเฉินขึ้น การให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมจึงเป็นการคุ้มครองสิทธิพื้นฐานของปัจเจกชนไม่ให้ถูกละเมิด รัฐภาคีในสนธิสัญญาสิทธิมนุษยชน จึงจะต้องผูกพันในการที่จะใช้ทรัพยากรที่มีให้มากที่สุดในการปฏิบัติตามพันธกรณีดังกล่าว รวมถึงการรับความช่วยเหลือระหว่างประเทศ มิฉะนั้นเท่ากับว่ารัฐนั้นบกพร่องต่อพันธกรณีของตนตามกฎหมายระหว่างประเทศ โดยการเพิกเฉยไม่ยอมใช้ความพยายามทุกวิถีทางที่จะดำรงมาตรฐานขั้นต่ำของสิทธิพื้นฐานที่สำคัญดังกล่าวเอาไว้

ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติที่ย้ายจากถิ่นฐานเดิมของตนตามตราสารกฎหมายระหว่างประเทศถือได้ว่าเป็นผู้พลัดถิ่นภายในดินแดน (Internally Displaced Persons) ภายใต้แนวทางหลักการว่าด้วยการพลัดถิ่นภายในดินแดน ค.ศ. ๑๙๙๘ (Guiding Principle on Internal Displacement ๑๙๙๘) เป็นตราสารที่ช่วยเหลือรัฐในการพัฒนามาตรฐาน

ทางกฎหมายของตนในการคุ้มครองผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติให้กลับคืนสู่ถิ่นฐานเดิมของตนอย่างมีศักดิ์ศรี มิให้ภัยพิบัติธรรมชาติพรากประชาชนออกจากถิ่นที่อยู่ของตน

ดังนั้น สิทธิพื้นฐานของปัจเจกชนในการเรียกร้องจากรัฐในสถานการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติที่สำคัญมีดังนี้

๒.๑ สิทธิที่จะมีชีวิตอยู่ (Right to Life) บุคคลทั่วไปมีสิทธิขั้นพื้นฐานที่จะมีชีวิตอยู่ เพราะเป็นสัญชาตญาณของสิ่งมีชีวิตที่พยายามดิ้นรนต่อสู้ให้ตนเองมีชีวิตอยู่รอด ถือได้ว่าสิทธินี้เป็นสิทธิพื้นฐานขั้นต่ำที่สุด เป็นหลักกฎหมายจารีตประเพณีผูกพันรัฐที่ต้องให้ประชาชนในรัฐดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นสุข (Well-Being) เมื่อคำนึงถึงความอยู่รอดของมนุษยชาติตกผลึกอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศทั้งระดับสากล และภายในภูมิภาค รัฐจึงมีพันธกรณีในการที่จะต้องดำเนินการทุกวิถีทางภายในอำนาจของตนที่จะปกป้องชีวิตของประชาชนจากภัยอันตรายทั้งปวง รวมทั้งการดำรงรักษาความปลอดภัยและความเป็นอยู่อย่างปกติสุขของประชาชนในรัฐ

๒.๒ สิทธิด้านอาหาร (Right to Food) เป็นสิทธิที่ได้รับการรับรองภายใต้กฎหมายระหว่างประเทศ ปัจเจกชนพึงมีสิทธิได้รับอาหารจึงนำไปสู่การให้ความช่วยเหลือ

ถ้าปัจเจกชนนั้นไม่มีความสามารถในการหาอาหารให้เพียงพอต่อการดำรงชีวิต การที่นำอาหารที่ไม่คุ้นเคย หรืออาหารตามการดำรงชีวิตปกติ ไปให้แก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาตินั้น เป็นเรื่องละเอียดอ่อนที่ต้องให้ความสำคัญอย่างยิ่ง หากให้อาหารที่ไม่คุ้นเคยดังกล่าว นอกจากไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ประสบภัยแล้ว ยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงการขาดความเข้าใจถึงประชาชนในพื้นที่ และส่งผลให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบเกิดความรู้สึกว่าเป็นการไม่เคารพต่อวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปอีกด้วย

๒.๓ สิทธิด้านน้ำ (Right to Water) เป็นสิทธิที่มาควบคู่กับสิทธิด้านอาหาร และคล้ายคลึงกันในการที่รัฐจะต้องพิสูจน์ให้ได้ว่าได้ใช้ทุกวิถีทางแล้วในการที่จะปฏิบัติตามพันธกรณี น้ำที่ประชาชนควรที่จะสามารถเข้าถึงได้ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑) เพื่อใช้อุปโภค มีวัตถุประสงค์สำหรับการคมนาคมหรือชำระล้างสิ่งสกปรก ๒) เพื่อการบริโภค จะต้องเป็นน้ำที่สะอาดปราศจากเชื้อโรค มีมาตรฐานและคุณภาพที่สูงกว่า เพราะน้ำเพื่อการบริโภคเป็นน้ำที่เข้ามาสู่ร่างกาย จึงจำเป็นจะต้องปราศจากสิ่งปนเปื้อนที่เป็นอันตรายต่อชีวิต เพื่อให้ผู้บริโภคได้รับประโยชน์จากการบริโภค

๒.๔ สิทธิการกลับสู่ถิ่นฐานเดิม (Right to Return) กลุ่มบุคคลที่ย้ายจากถิ่นฐานเดิมที่ประสบกับภัยพิบัติธรรมชาติเป็นผู้พลัดถิ่นภายในดินแดน (Internally Displaced Persons) มีสถานภาพพิเศษได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายระหว่างประเทศ รวมถึงการปกป้องกลุ่มบุคคลเดิม

ให้สามารถกลับคืนไปยังถิ่นฐานเดิมของตนด้วย หากเป็นผู้พลัดถิ่นภายนอกดินแดน (Externally Displaced Persons) ซึ่งมีสาเหตุจากภัยพิบัติธรรมชาติ จะไม่มีสถานภาพตามกฎหมายระหว่างประเทศ จุดที่น่าสังเกตคือ สิทธิในการกลับคืนสู่ถิ่นฐานเดิม มิใช่สิทธิเดียวกับสิทธิในการมีที่อยู่อาศัย (Right to Abode) โดยเมื่อกลับสู่ถิ่นฐานเดิมแล้ว ย่อมมีสิทธิที่จะอยู่ในประเทศนั้นต่อไป แต่ก็มิใช่หมายความว่าผู้นั้นจะได้รับสัญชาติเสมอไป สิทธิในการกลับคืนสู่ถิ่นฐานเดิมจะปรากฏอยู่ในกฎหมายระหว่างประเทศจำนวนมาก

๒.๕ สิทธิการมีที่อยู่อาศัย (Right to Housing) ทุกคนต้องมีสิทธิการมีที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัยและมั่นคง ในการอยู่อาศัยอย่างสงบและสันติเพื่อเข้าครอบครองกรรมสิทธิ์ให้ถูกต้องตามกฎหมายและอาศัยเป็นฐานในการเรียกร้องสิทธิต่างๆ ที่เกี่ยวข้องต่อไป การมีที่อยู่อาศัยหลังจากเกิดเหตุภัยพิบัติธรรมชาติ จึงแบ่งออกได้เป็น ๓ รูปแบบ คือ

๑) ที่พักฉุกเฉินให้กับผู้ประสบภัย ซึ่งมักจะใช้สถานที่สาธารณะอาทิ หอประชุม โรงพยาบาล โรงเรียน หรือแม้แต่จะเป็นเต็นท์ก็ตาม

๒) ที่พักชั่วคราวที่มีความเหมาะสม ต้องออกแบบมาเพื่อการอยู่อาศัยในระยะยาว

จนกว่าที่อยู่เดิมของตนจะได้รับการซ่อมแซม หรือมีการสร้างขึ้นใหม่ โดยต้องคำนึงถึงความต้องการของผู้ที่ได้รับผลกระทบด้วย

๓) ที่พักถาวร การจัดสร้างที่พักใหม่ ไม่ว่าจะเป็นในพื้นที่เดิม หรือพื้นที่ใหม่ด้วยเหตุผลทางด้านความปลอดภัย ในส่วนของผู้ที่ได้รับผลกระทบที่ปราศจากกรรมสิทธิ์ในที่ดินและไม่มีที่อยู่อื่น เพราะเดิมก่อนเกิดภัยพิบัติก็เป็นแต่เพียงผู้เช่าหรือผู้อยู่อาศัยเท่านั้น อีกทั้งยังมีกลุ่มของผู้ที่ได้รับผลกระทบที่พื้นที่เดิมของตนถูกทำลายหรือกลายเป็นพื้นที่อันตรายนี้ จึงต้องให้รัฐเจ้าของดินแดนเข้ามาให้ความช่วยเหลือในการจัดหาที่อยู่ใหม่ที่เหมาะสมให้กับผู้ที่ได้รับผลกระทบ หรือแม้แต่การรับความช่วยเหลือจากองค์การพัฒนาภาคเอกชนในการจัดสร้างที่พักอาศัยให้

๒.๖ สิทธิด้านเครื่องนุ่งห่ม (Right to Clothing) การมีเครื่องนุ่งห่มถือว่าเป็นสิทธิพื้นฐานประการสำคัญที่มักจะถูกลืม ทั้งที่เป็นสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีวิตอย่างปกติในสังคม ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจึงควรที่จะได้รับเครื่องนุ่งห่มที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของพวกเขาเหล่านั้น ซึ่งไม่ใช่เป็นการเลือกให้เครื่องนุ่งห่มตามอำเภอใจ แต่เป็นการที่ผู้บริจาคต้องให้ความเคารพในสิทธิส่วนบุคคลของผู้รับบริจาคด้วยเช่นกัน ผู้ให้ความช่วยเหลือจึงควรที่จะทำความเข้าใจทั้งการดำรงชีวิตของผู้ที่รับผลกระทบและสภาพภูมิอากาศของพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบ จึงจะทำให้เครื่องนุ่งห่มนั้นตรงกับความต้องการ อีกทั้งเสื้อผ้าที่รัฐจะต้องจัดทำให้จะต้องเคารพต่อวัฒนธรรมท้องถิ่นของผู้นั้นด้วย เพราะผู้ประสบภัยอาจจะเป็นชนกลุ่มน้อยก็ได้

๒.๗ สิทธิด้านสุขภาพ (Right to Health) เนื่องจากผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติมีทั้งกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบโดยตรง คือ บาดเจ็บทางกายซึ่งเป็นผลมาจากภัยพิบัตินั้น และได้รับผลกระทบทางอ้อม คือบาดเจ็บทางด้านจิตใจ ซึ่งเป็นผลมาจากความสูญเสียบุคคลใกล้ชิดจนถึงทรัพย์สิน จึงทำให้ฐานของสิทธิทางกฎหมายของปัจเจกชนเกี่ยวกับสิทธิด้านสุขภาพประกอบไปด้วยสุขภาพทางกายและทางใจ (Physical and Mental Health) ซึ่งกำหนดให้รัฐภาคีต้องป้องกัน ปฏิบัติและควบคุมต่อโรคระบาด และสร้างให้มีการเข้าถึงบริการทางการแพทย์ในยามเจ็บป่วย

๒.๘ สิทธิในการได้รับรู้ถึงข้อมูล (Right to Access Information) ได้รับการยอมรับอย่างเป็นสากลว่าเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่สำคัญประการหนึ่ง สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและครอบคลุมเกี่ยวกับภัยพิบัติและความเสี่ยงที่อาจได้รับหรือจะได้รับจากภัยพิบัตินั้น ดังนั้น เป็นสิทธิของพลเมืองทุกคนที่จะได้รับรู้ถึงความเสี่ยงภัยในทุกลักษณะ ตลอดจนข้อมูลพื้นฐานที่เกี่ยวกับวิธีการที่จะช่วยเหลือตนเองจากภัยพิบัติที่อาจเกิดขึ้นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่อยู่ในเขตพื้นที่ที่มีปัจจัยของความเสี่ยงแน่ชัดอยู่แล้ว ไม่ว่าความเสี่ยงนั้นจะมีมากหรือน้อยก็ตาม ตลอดจนการรับทราบข้อมูลในการรับความช่วยเหลือและเยียวยาหลังเกิดภัย

๒.๙ สิทธิการให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรม (Right to Humanitarian Assistance) เมื่อเกิดเหตุการณ์ภัยพิบัติขึ้น ย่อมต้องมีการให้ความช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบตามมา โดยการช่วยเหลือสามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภทหลัก คือ

๑) การให้ความช่วยเหลือตามความต้องการ คือ ตามความต้องการของปฏิบัติการบรรเทาทุกข์ ซึ่งขึ้นอยู่กับชนิดของภัยพิบัติที่เกิดขึ้น จึงเป็นอาหาร เสื้อผ้า ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัยชั่วคราว สิ่งของ เครื่องยนต์ที่ใช้สำหรับการขนส่ง และค้นหาผู้รอดชีวิต

๒) การให้ความช่วยเหลือทางด้านการเงิน เป็นการสนับสนุนเงินให้แก่ปฏิบัติการบรรเทาทุกข์ หรือใช้สำหรับซื้อสิ่งของที่จำเป็น

๓) ให้ความช่วยเหลือฝึกฝนบุคลากร ไม่จำกัดเพียงเจ้าหน้าที่ภาคสนามเท่านั้น แต่รวมถึงเจ้าหน้าที่ด้านงานบริหารหรือการประสานงาน โดยการให้ความช่วยเหลือไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใด ย่อมต้องคำนึงถึงผู้ที่ได้รับผลกระทบ และความต้องการของพวกเขาเหล่านั้น

การให้ความช่วยเหลือไม่ได้ยุติเพียงการช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบเท่านั้น แต่ควรที่จะรวมถึงมาตรการเตรียมความพร้อมเพื่อที่จะให้ความช่วยเหลือในอนาคตเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อไม่สามารถป้องกันให้เกิดภัยพิบัติได้ การลดผลกระทบความเสี่ยงการเกิดภัยพิบัติเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่จะทำให้ความช่วยเหลือเกิดประสิทธิภาพ จำเป็นที่จะต้องมีการวางแผนและซ้อมตระเตรียมการ จึงจะเป็นการลดความสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน การทดสอบประสิทธิภาพและแผนงานที่ได้วางแผนเอาไว้

การให้ความช่วยเหลือระหว่างประเทศ เป็นการเติมเต็มหน้าที่และความรับผิดชอบ ของรัฐเจ้าของดินแดนที่มีต่อประชาชนที่ล้วนแล้วแต่คาดหมายและหวังให้รัฐดำเนินการให้ความช่วยเหลือให้เต็มความสามารถ แต่มิใช่เป็นการแทรกแซงกิจการภายในของรัฐ หรือเป็นการกระทำที่ขัดแย้งกับอำนาจอธิปไตยของรัฐเจ้าของดินแดน

จากแนวทางการปฏิบัติที่ได้รับการยอมรับในปัจจุบัน การเข้าไปให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรม ทุกครั้งต้องขอความยินยอมจากรัฐที่ได้รับผลกระทบเสียก่อน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเคารพในอำนาจอธิปไตยของรัฐเจ้าของดินแดน ในทางกลับกันก็ยังไม่ปรากฏว่ามีเหตุผลอันใดที่รัฐจะปฏิเสธไม่ยอมรับการให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมภายใต้กฎหมายระหว่างประเทศ เพราะนอกจากจะเป็นการปฏิเสธความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมแล้ว ยังเทียบเท่ากับเป็นการปฏิเสธถึงสิทธิของผู้ที่ได้รับผลกระทบ การไม่อนุญาตเข้าให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมจึงไม่สามารถกระทำได้ตามอำเภอใจ แต่อุปสรรคเกิดจากเจตนารมณ์ทางการเมือง หรือแนวนโยบายที่ต้องการปิดกั้นหรือจะปฏิเสธข้อเสนอการให้ความช่วยเหลือมนุษยธรรมจากภายนอก ในขณะเดียวกันศักยภาพของรัฐกลับไม่เพียงพอหรือเจตนาที่จะไม่ให้ความช่วยเหลืออย่างเพียงพอแก่ผู้ที่อยู่อาศัยภายในดินแดนจึงเท่ากับว่าเป็นการบกพร่องต่อความรับผิดชอบของตนภายใต้ หลักกฎหมายระหว่างประเทศ และเป็นการละเมิดสิทธิพื้นฐานของปัจเจกชน

ในช่วงแรกของการเกิดภัยพิบัติผู้ที่ได้รับผลกระทบจำต้องอาศัยการให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรม เพราะเป็นเรื่องเร่งด่วนในการกู้ภัยช่วยชีวิตให้รวดเร็วที่สุด แต่ช่วงการฟื้นฟูต้องเป็นบทบาทของรัฐ

เจ้าของดินแดนเป็นสำคัญ โดยความเชื่อมโยงกันระหว่างช่วงของการให้ความช่วยเหลือกับช่วงการฟื้นฟู จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยนโยบายที่ชัดเจน และการประสานงานกันในภูมิภาคที่ได้รับผลกระทบ จึงจะส่งผลให้การบริหารจัดการภัยพิบัติเกิดประสิทธิภาพสูงสุด

ภัยพิบัติกระทบต่อปัจเจกชน และสภาพความเป็นอยู่ ซึ่งมีทั้งภัยพิบัติที่เกิดและยุติภายในรัฐเองหรือและข้ามไปยังรัฐอื่น จนนำไปสู่ความต้องการความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมของผู้ที่ได้รับผลกระทบอย่างเป็นระบบ เพื่อแก้ไขปัญหาการให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นด้วยพื้นฐานของความสุจริต (bona fides) และใช้เป็นฐานในการอ้างอิงการดำเนินกิจกรรมดังกล่าว ต้องอาศัยพัฒนาการของกฎหมายที่เหมาะสมและสอดคล้องกัน เพื่อไม่ให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบต้องเผชิญกับปัญหาทางกฎหมายที่ซ้ำซาก

โครงสร้างการให้ความช่วยเหลือจึงควรที่จะตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของปัจเจกชน ที่ได้รับผลกระทบที่กำลังมีพัฒนาการที่ชอบธรรมเพิ่มมากขึ้น และต้องยอมรับว่าภาคเอกชนมักจะร่วมงานและปฏิบัติงานช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าภาครัฐ และได้รับการสนับสนุนจากสถาบันระหว่างประเทศมากกว่า แต่งานส่วนใหญ่ของภาคเอกชนมุ่งที่จะตอบสนองต่อความต้องการเร่งด่วนของผู้ที่ได้รับผลกระทบมากกว่าการพัฒนาและฟื้นฟู

ดังนั้น เหตุผลที่จะจำกัดการเข้าถึงทางด้านมนุษยธรรม (Humanitarian Access) ในสถานการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติ จึงมีเพียงผลของข้อจำกัดทางสิ่งก่อสร้าง อาทิ ถนนและสะพานถูกทำลาย ความกังวลด้านความปลอดภัยของทีมกู้ภัย ระยะทางของจุดเกิดเหตุ จนถึงความเสี่ยงต่อการเกิดภัยพิบัติระยะที่สองตามมา รัฐจึงต้องตอบสนองอย่างรวดเร็วในการให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมแก่ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติ และสามารถรับความช่วยเหลือโดยร่วมมือกับองค์กรระหว่างประเทศ

๓. **การให้ความช่วยเหลือแก่กลุ่มเสี่ยง** ตามพื้นฐานของสิทธิของผู้ที่ได้รับผลกระทบพึงมีแล้ว รัฐต้องตอบสนองตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น แต่ยังคงมีปัจเจกชนที่เป็นกลุ่มเสี่ยง (Vulnerability) ที่ควรจะต้องคำนึงถึงเป็นพิเศษ เนื่องจากการให้ความช่วยเหลือมักจะบกพร่องในกลุ่มของปัจเจกชนดังกล่าว จึงทำให้มีกฎหมายระหว่างประเทศกำหนดลำดับความสำคัญของปัจเจกชนนั้นเป็นพิเศษตามสถานภาพ ดังนี้

๓.๑ **เด็ก** ต้องได้รับสิทธิพิเศษในการให้ความช่วยเหลือและปกป้อง พบบ่อยครั้งที่เด็กต้องพลัดพรากครอบครัว หรือเลวร้ายกว่านั้นต้องตกเป็นเด็กกำพร้า จึงมีความเสี่ยงอย่างสูงที่จะไม่ได้รับความช่วยเหลือ รวมถึงตกอยู่ในความเสี่ยงที่จะถูกละเมิด ส่งผลให้ความต้องการของเด็กถูกละเลยหรือมองข้ามไป เนื่องจากขาดผู้คุ้มครองและดูแล

ท่ามกลางสถานการณ์ที่ฉุกเฉิน โดยเด็กกำพร้าจะมีประเด็นพิเศษในเรื่องการรับบุตรบุญธรรม ซึ่งการรับบุตรบุญธรรมภายในประเทศควรจะเป็นลำดับแรกก่อนการรับบุตรบุญธรรมระหว่างประเทศ

๓.๒ สตรี ในสังคมของทุกชนชาติ สตรีถูกมองว่าต้องพึ่งพิงผู้อื่นหรือเป็นภาระของสังคม ไม่มีชาติใดเลยที่จะปฏิบัติต่อสตรีดีกว่าบุรุษ เป็นธรรมดาที่สตรีที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติจะถูกมองข้ามในการได้รับความช่วยเหลือ ซึ่งในกระบวนการให้ความช่วยเหลือย่อมต้องคำนึงถึงความแตกต่างด้วย การมีส่วนร่วมในการเรียกร้องความช่วยเหลือน้อยกว่า ผลกระทบที่สตรีได้รับแตกต่างจากผู้ชาย การรวบรวมข้อมูลเพื่อบรรเทาภัยพิบัติธรรมชาติ ถ้าละเลยต่อความแตกต่างทางด้านเพศก็จะทำให้การให้ความช่วยเหลือไม่สมสัดส่วน จึงต้องให้ความสำคัญและคำนึงถึงความแตกต่างทางเพศและบทบาทหน้าที่ภาระความรับผิดชอบที่แตกต่างกันด้วย

นอกจากนี้ ปัจเจกชนที่มีสถานภาพสูญเสียหรือพลัดพรากจากบุคคลในครอบครัว เช่น หญิงหม้าย คนชรา และสตรีที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ก็จะตกเป็นกลุ่มที่เสี่ยงภัยมากขึ้น ทั้งที่คุณค่าของสตรีมีส่วนร่วมที่สำคัญยิ่งของสังคมในช่วงการฟื้นฟูหลังจากที่เกิดเหตุการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติ การให้สตรีมีบทบาทในการมีส่วนร่วมวางแผนบริหารจัดการภัยพิบัติ และส่งเสริมศักยภาพของสตรี ย่อมสามารถช่วยลดความเสี่ยงภัยระหว่างเกิดภัยพิบัติธรรมชาติได้ อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมความเท่าเทียมกันทางเพศ การแสวงหาประโยชน์ทางเพศ และลดปัญหาที่จะตามมาในอนาคตอีกด้วย

๓.๓ **คนพิการ** ในสถานการณ์ปกติคนพิการทั้งร่างกายหรือจิตใจก็จะตกเป็นกลุ่มบุคคลผู้ถูกลืมจากสังคม เพราะด้วยข้อจำกัดทางด้านความสามารถก็เป็นอุปสรรคในการใช้ชีวิตประจำวัน ดังนั้นในสถานการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติก็จะยิ่งได้รับความลำบากเพิ่มมากขึ้นไปอีก ในการรับความช่วยเหลือ ถ้าหากปราศจากการใส่ใจและคำนึงถึงจากผู้ให้ความช่วยเหลือ กลุ่มคนพิการมักไม่ได้รับความช่วยเหลือ ทั้งยังถูกมองว่าเป็นภาระต่อสังคม ทั้งที่ในความจริงแล้วพวกเขาเหล่านั้นก็เป็นสมาชิกหนึ่งของสังคมเช่นกัน โดยคนพิการอาจเป็นทั้งผู้ที่พิการอยู่แล้วหรือพิการโดยเป็นผลมาจากภัยพิบัติธรรมชาติที่เกิดขึ้น การให้ความช่วยเหลือคนพิการจึงจำเป็นจะต้องเสริมสร้างบทบาทสถาบันภายในรัฐที่มีอยู่แล้วเพื่อคุ้มครองคนพิการ และให้ความช่วยเหลือทางด้านจิตใจด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนพิการที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างปกติต่อไป

๓.๔ **ชนกลุ่มน้อย** ตามปกติชนกลุ่มน้อยมักจะโดดเดี่ยวและห่างไกลจากสังคม รวมทั้งจากการบริการของภาครัฐ มีการเลือกปฏิบัติจากสังคมโดยทั่วไปอยู่บ่อยครั้ง จึงทำให้ขาดโอกาสในการรับและเข้าถึงการให้ความช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ต่างๆ ซึ่งท่ามกลางสถานการณ์ภัยพิบัติธรรมชาติกลุ่มบุคคลนี้ก็จะไม่ได้รับการเหลียวแลท่ามกลางความวุ่นวายของสังคม ด้วยสาเหตุนี้ จึงทำให้ชนกลุ่มน้อยตกเป็นผู้เสี่ยงภัยตามกฎหมายระหว่างประเทศต่างๆ ซึ่งได้เน้นย้ำในประเด็นห้ามเลือกปฏิบัติระหว่างบุคคลการให้ความช่วยเหลือจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความเคารพในวัฒนธรรมและประเพณีที่แสดงถึงอัตลักษณ์ของชนกลุ่มน้อยโดยไม่ขัดต่อกฎหมายระหว่างประเทศ

๓.๕ ผู้สูงอายุ ในประเภทกลุ่มผู้เสี่ยงภัยผู้สูงอายุจะเป็นกลุ่มที่มีความเสี่ยงมากที่สุด อีกทั้งยังเป็นกลุ่มที่อาจยากจนที่สุดด้วย โดยเป็นผลพวงมาจากการสาธารณสุขที่เจริญก้าวหน้าในปัจจุบัน ทำให้ระยะเวลาของชีวิตยืนยาวขึ้นกว่าในอดีต ส่งผลให้จำนวนสัดส่วนประชากรผู้สูงอายุเพิ่มมากขึ้นทุกปี หากแต่ด้วยข้อจำกัดด้านอายุที่เพิ่มขึ้นทำให้ผู้สูงอายุจำเป็นต้องได้รับการดูแลจากบุคลากรในวัยทำงาน ท่ามกลางสถานการณ์เช่นว่านี้ ผู้สูงอายุสามารถมีส่วนร่วมกับครอบครัวและสังคมด้วยการทำงานสร้างรายได้ ดูแลลูกหลาน และที่สำคัญที่สุดคือการถ่ายทอดประสบการณ์และทักษะให้แก่คนรุ่นต่อไป

๔. คู่มือสำหรับประชาชนผู้ประสบภัย กิจกรรมการเผยแพร่ความรู้ให้แก่ประชาชนมักจะอยู่ในเนื้อหาของภัยพิบัติแต่ละชนิดว่าคืออะไร มีที่มาจากไหน และประชาชนควรปฏิบัติตัวอย่างไรเมื่อเกิดภัยพิบัติเหล่านี้ แต่ความน่ากังวลที่สำคัญอีกประการที่มากกว่าการขาดการเตรียมความพร้อม คือ เมื่อเกิดภัยพิบัติขึ้นแล้ว ประชาชนไม่ทราบว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไรในการรับความช่วยเหลือที่พึงได้รับจากรัฐ ตามสิทธิของตนภายใต้บทบัญญัติรัฐธรรมนูญ ทั้งที่เป็นหน้าที่ของรัฐที่ผูกพันตามพันธกรณีที่ปรากฏในกฎหมายระหว่างประเทศ

นอกจากนี้ การเกิดภัยพิบัติขนาดใหญ่ในแต่ละครั้ง รัฐต้องออกมาตรการช่วยเหลือเป็นการพิเศษแก่ผู้ประสบภัย ซึ่งเป็นมาตรการชั่วคราวและจำกัดช่วงเวลา จึงไม่เป็นมาตรการที่สม่ำเสมอและเท่าเทียม ประชาชน

ที่เผชิญกับภัยก่อนหน้าก็ไม่ได้รับความช่วยเหลือ ประชาชนที่กำลังจะประสบภัยก็ต้องรอคอยความช่วยเหลือพิเศษที่จะมีหรือไม่ก็ไม่รู้ แล้วเหตุใดประชาชนยังคงต้องอดทนต่อการให้ความช่วยเหลืออย่างไม่สม่ำเสมอและเลือกปฏิบัติเช่นนี้จนถึงปัจจุบัน เพราะจากอุทกภัยจนถึงภัยแล้งที่กำลังมาถึง ผู้ประสบภัยก็ยังต้องเผชิญกับความขาดแคลนและการบรรเทาทุกข์ที่ไม่เพียงพอและแน่นอนอีกต่อไป

ดังนั้น **รัฐจึงควรจัดทำคู่มือสำหรับประชาชนผู้ประสบภัยตามสิทธิพื้นฐานหลักของผู้ประสบภัย** โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับช่องทางติดต่อขอรับความช่วยเหลือ การสงเคราะห์ผู้ประสบภัย สิทธิของผู้ประสบภัย การขอรับเงินช่วยเหลือเบื้องต้น รวมทั้งสถานที่ติดต่อ เพื่อให้ประชาชนได้ทราบถึงสิทธิที่จะได้รับความช่วยเหลือจากภาครัฐ แทนการที่ประชาชนผู้ประสบภัยต้องเป็นฝ่ายไปขอรับความช่วยเหลือจากหน่วยงานของรัฐ โดยไม่อาจทราบถึงสิทธิที่พึงได้รับ หรือเป็นเพียงความช่วยเหลือที่ภาครัฐจะกำหนดเป็นนโยบายเมื่อเกิดภัยพิบัติในแต่ละครั้ง และบางพื้นที่ที่ไม่เป็นข่าวกลับไม่ได้รับความช่วยเหลือจนต้องมาร้องขอจากภาครัฐ เพื่อให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๕๐ ที่กำหนดถึงสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ในการได้รับความคุ้มครองจากรัฐ เพื่อให้ผู้ประสบภัยทราบถึงสิทธิของตนในการได้รับความช่วยเหลือจากภาครัฐ

สรุป การให้ความช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติอย่างทันท่วงที เสมอภาค และไม่เลือกปฏิบัติถือเป็นพันธกรณีของรัฐตามกฎหมายระหว่างประเทศและกฎหมายรัฐธรรมนูญ เพราะผู้ที่ได้รับผลกระทบไม่ได้สูญเสียสิทธิในการได้รับการดูแลจากรัฐ โดยยอมรับ

ว่าหน้าที่และภาระควรตกเป็นของรัฐที่ได้รับผลกระทบเป็นอันดับแรก (Primary) แต่พันธกรณีนี้ย่อมไม่ถือเป็นเด็ดขาด (But Not Necessarily Exclusive) หากแต่ในบางสถานการณ์ที่ภัยพิบัติมีความรุนแรงเกินกว่าที่รัฐนั้นสามารถจะเผชิญและรับมือได้โดยลำพังไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้อย่างสมบูรณ์ จึงควรที่จะเปิดรับความช่วยเหลือจากภายนอกให้เข้าถึงผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภัยพิบัติธรรมชาติ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องได้รับความร่วมมือระหว่างประเทศ และการอำนวยความสะดวกจากรัฐเพื่อให้ความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมมีประสิทธิภาพสูงสุด

แต่อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ในสถานการณ์ที่รัฐได้รับผลกระทบจะสามารถดำเนินการให้ความช่วยเหลือผู้ที่อยู่อาศัยในดินแดนได้โดยลำพังก็ไม่เป็นเหตุผลที่ชอบธรรมในการปฏิเสธรับความช่วยเหลือทางด้านมนุษยธรรมจากต่างประเทศได้ เพราะยิ่งมีความช่วยเหลือเข้าถึงผู้ที่ได้รับผลกระทบมากเท่าไร ยิ่งเป็นการเพิ่มพูนประโยชน์ให้แก่ผู้ที่ได้รับผลกระทบดังกล่าว

หากแต่ในบางกรณี ภัยพิบัติธรรมชาติเกิดขึ้นโดยไม่อาจคาดหมายล่วงหน้าได้ จึงทำให้ไม่สามารถมีการเตือนภัยได้ทุกกรณี ชีวิตและทรัพย์สินจึงขึ้นอยู่กับการเตรียมตัวป้องกันเพื่อลดความเสี่ยงภัยพิบัติ (Disaster Risk Reduction: DRR) ที่เหมาะสม จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสนใจและตระหนักถึงความสำคัญในการเตรียมพร้อมรับภัย การป้องกันจะเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายมากกว่าการให้ความช่วยเหลือ การระบุถึง

ความเสี่ยงและระบบเตือนภัยล่วงหน้านับเป็นส่วนหนึ่งของการลดความเสี่ยงทางภัยพิบัติ

การทำให้กฎหมายมีผลบังคับใช้อย่างแท้จริง ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในสังคม มิฉะนั้น กฎหมายก็จะเป็นเพียงแนวความคิดของนักนิติศาสตร์ที่อยู่ในโลกของอุดมคติเท่านั้น แนวคิดที่ว่าสังคมจะต้องพร้อมให้ความร่วมมือ ความยินยอม และปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ต่างๆ โดยพร้อมเพรียงกันก็ยังมาไม่ถึง จากบทเรียนทางประวัติศาสตร์ของสังคมในการเกิดขึ้นของกฎหมายเป็นการพัฒนาและมีการสะท้อนจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้ว และเป็นเหตุการณ์ที่เลวร้ายจึงจะส่งผลให้เกิดแรงผลักดันในการพัฒนากฎหมายตามมาในภายหลัง จึงควรเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องรวมถึงปัจเจกชน เข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมในการจรรโลงและรังสรรค์ให้เกิดสติปัญญา ก่อให้เกิดกฎหมาย เพื่อเป็นแรงขับเคลื่อนจากปัจเจกชน ให้รัฐตระหนักถึงความสำคัญขององค์ประกอบทางด้านกฎหมาย

พัฒนาการของกฎหมายในด้านนี้ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องและตอบสนองกับภัยพิบัติธรรมชาติที่เพิ่มขึ้นและรุนแรงมากขึ้นตลอดเวลา ทั้งที่ปัจจุบันเป็นยุคของโลกาภิวัตน์ที่เชื่อมโยงกันด้วยข้อมูลข่าวสารที่รับรู้ผ่านสื่อต่างๆ ได้อย่างรวดเร็วและฉับไว การเกิดขึ้นของภัยพิบัติถูกรายงานโดยทันที บางภัยพิบัติถึงกับมีการถ่ายทอดเหตุการณ์ด้วยการรายงานจากภาคสนาม การให้ความช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบจึงต้องก้าวข้ามข้อจำกัด

ด้วยเส้นสมมุติที่เรียกว่าพรมแดน การมีส่วนร่วมให้ความช่วยเหลือของสังคมระหว่างประเทศจึงมีความจำเป็นยิ่งตามความเจริญของสังคมระหว่างประเทศที่ไม่สมควรนิ่งเฉยเมื่อรับทราบถึงความทุกข์ยากของผู้ประสบภัย

หนทางในอนาคตเมื่อภัยพิบัติเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติไม่เลือกพรมแดน หรือแนวคิดการเมืองใดๆ ทุกภัยพิบัติที่เกิดขึ้นย่อมสามารถนำมาเรียนรู้ได้อย่างไม่สิ้นสุด แต่ถ้าเมินเฉยต่อเหตุการณ์ดังกล่าว ย่อมเป็นการปล่อยให้ความสูญเสียที่เกิดขึ้นเปล่าประโยชน์ การดำเนินกิจกรรมบริหารจัดการภัยพิบัติธรรมชาติจึงมิใช่เป็นแต่เพียงเรื่องของทางเทคนิคหรือตามนโยบายของภาครัฐเท่านั้น หากแต่ต้องพัฒนากฎหมายให้เป็นเสาหลัก (Pillar) หนึ่งของการบริหารจัดการภัยพิบัติด้วย โดยให้กฎหมายได้รับการยอมรับจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่าย ย่อมจะเกิดความชอบธรรมและมีสภาพบังคับใช้ได้อย่างแท้จริง ภาครัฐจึงต้องเปลี่ยนแนวคิดและวิธีปฏิบัติจากแนวคิดเดิมที่มุ่งจะใช้อำนาจรัฐแต่ฝ่ายเดียวในการให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัย โดยที่ปราศจากการมีส่วนร่วมของประชาชนและละเลยต่อสิทธิขั้นพื้นฐานของประชาชน รวมทั้งคำนึงถึงแนวโน้มของสังคมระหว่างประเทศและการปฏิบัติที่สอดคล้องกับพันธกรณีตามกฎหมายระหว่างประเทศ เป็นต้องมีแนวคิดที่ว่า รัฐสมควรยอมรับสิทธิและอำนาจของประชาชนโดยปราศจากเงื่อนไข เพื่อให้ประชาชนได้เข้าถึงทางด้านมนุษยธรรมอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

Barber, Rebecca. “Facilitating Humanitarian Assistance in International Humanitarian and Human Rights Law.” **International Review of the Red Cross** ๙๑, ๘๗๔ (๒๐๐๙): ๓๗๑-๓๙๗.

Barnett, Michael., and Weiss, Thomas G. eds. **Humanitarianism in Question: Politics, Power, Ethics**. London: Cornell University Press, ๒๐๐๘.

Caron, David D., and Leben, Charles. eds. **The International Aspects of Natural and Industrial Catastrophes**. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, ๒๐๐๑.

Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, ๑๙๘๕. Muntarbhorn, Vitit. “Displaced Persons and International Disaster Response Law in Evolution.”

Haque, C. Emdad. ed. **Mitigation of Natural Hazards and Disasters; International Perspective**. Dordrecht: Springer, ๒๐๐๕.

Hardcastle, Ronald J. and Chua, Adrian T. L. “Humanitarian Assistance: Towards a Right of Access to Victims of Natural Disasters.” **International Review of Red Cross** ๓๘, ๓๒๕ (๑๙๙๘): ๕๘๙-๖๐๙.

Harmer, Adele., and Marti, Ellen. eds. **Diversity in Donorship: Field Lessons**. London: Overseas Development Institute, ๒๐๑๐.

Harper, Erica. **International Law and Standards Applicable in Natural Disaster Situations**. Rome: International Development Law Organization, ๒๐๐๙.

Macalister-Smith, Peter. **International Humanitarian Assistance: Disaster Relief Actions in International Law and Organization**.

Phuong, Catherine. **The International Protection of Internally Displaced Persons**, Cambridge: University Press, Cambridge, ๒๐๐๔.

Stoltman, Joseph P., et al. eds. **International Perspectives on Natural Disasters: Occurrence, Mitigation, and Consequences**. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, ๒๐๐๔.

คณะผู้จัดทำ

บรรณาธิการบริหาร

นายกมลโลจฒน์ เชียงวงค์ ผู้อำนวยการสถาบันดำรงราชานุภาพ

ที่ปรึกษากองบรรณาธิการ

นายสงวน ธีระกุล ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านนโยบายและแผน

หัวหน้ากองบรรณาธิการ

นางณิทฐา แสวงทอง ผู้อำนวยการส่วนพัฒนาและบริหารจัดการความรู้

กองบรรณาธิการ

นางวันเพ็ญ ทรงวิวัฒน์ นางณิรมล เกิดแก้ว
นายกิจชัย กุลสัมฤทธิ์ นางกาญจนา แจ่มมินทร์

ศิลปกรรม / จัดทำรูปเล่ม

นางสาวอัจนา เตชะพันธุ์

ส่วนพัฒนาและบริหารจัดการความรู้ สถาบันดำรงราชานุภาพ
สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย โทร. ๐-๒๒๒๑-๕๙๕๘, ๕๐๔๖๓ (สื่อสาร สป.มท.)

“บทความหรือข้อคิดเห็นใดๆ ที่ปรากฏในเอกสารความรู้ สดร.
เป็นวรรณกรรมของผู้เขียนโดยเฉพาะ
สถาบันดำรงราชานุภาพและกองบรรณาธิการไม่จำเป็นต้องเห็นด้วย”